

Людмила Іванова
(м. Київ)

М. ДРАГОМАНОВ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

В статі досліджуються погляди М. П. Драгоманова на національне питання в другій половині XIX ст.

В статье исследуются взгляды М. П. Драгоманова на национальный вопрос во второй половине XIX в.

Національне питання в українському визвольному русі II пол. XIX ст. було одним із факторів становлення державницько-визвольної ідеології в українському національно-визвольному русі. Один із провідників його – Михайло Драгоманов утвердив це питання не тільки в українському, але і в європейському визвольному русі. Недарма один із діячів II Інтернаціоналу, який базував свою діяльність на соціалістичних ідеях, назвав Драгоманова видатним теоретиком з національного питання європейського масштабу. Для України національне питання мало особливе значення.

Незважаючи на те, що після певних періодів державницьке життя українців зникло – в силу певних геополітично-історичних обставин через якийсь час знову відроджувались і самосвідомість нашого етносу і національна ідея, одночасно відновлювалась і боротьба за утвердження власної держави. Самоідентифікація народу на основі національної ідеї глибоко закорінена в нашій історії у творчості видатних її геніїв духу – від літописця Нестора та митрополита Іларіона до “Історії русів” та Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Василя Симоненка та Івана Дзюби.

Характерною рисою української національної ідеї завжди було прагнення цілісності нашого народу і держави, відсутність ідеї войовничої імперської зверхності над іншими народами, нищення їхніх мов і культур, привласнення територій.

У новітній період історії, зокрема, з XIX ст., на європейському континенті розпочинається інтенсивний рух народів, що звільнялись від феодально-кріпосницької неволі, за творення нових форм суспільного життя, що забезпечили б утвердження й розвиток їхніх національних здобутків. Україна, яка основною своєю територією входила до Російської імперії, не залишалась осторонь цих процесів. Її духовне відродження очолювалось видатними діячами культури, шукало опертя свого поступу як у вітчизняній, так і в європейській суспільно-політичній думці, де вже з кінця XVIII ст. почала набирати сили ідея видатного німецького філософа Йогана Готфріда Гердера про те, що людська цивілізація існує не в якихось загальних

спільнотах людей, а в конкретних національних формах, що кожен цивілізований народ є неповторним, самобутнім явищем, і ця самобутність проявляється, передусім, у його культурі і мові. Адже саме “мова утверджує закони, зв’язує роди, лише завдяки мові стала можлива історія людства з уявленнями серця і душі, що передаються спадково” [1].

Імперський синдром у Росії в ХІХ ст., як і в наступні часи, створював умови для народів інших національностей, в тому числі й для українського, щоб ті зникли з історії цивілізованого світу або мусили б терміново шукати шляхів протиборства, щоб зберегтися взагалі. Саме тому в Україні з’являються окремі постаті і організації, які стають будителями нації, творцями її нової політичної свідомості.

Першою хвилею було Кирило-Мефодіївське братство, в рядах якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та ін. Наступною хвилею стали більш численні гуртки та організації студентської молоді і представників інтелігенції: це Харківське, потім Харківсько-Київське таємні товариства та українські Громади. Вони висувають, в основному, програми просвітництва, організують “недільні школи”, бібліотеки, драматичні гуртки, хори тощо.

Непересічне місце в цьому русі завжди належить Т. Шевченку, який став першим свідомим захисником української національної мови, літератури, історії, традиції, і зробив їх зряддям побудови нової політичної самосвідомості.

На політичну арену з кінця 60-х рр. виступає інший ідеолог творення національної ідеї і самосвідомості – історик, публіцист, видатний громадський діяч Михайло Драгоманов. Він став одним із перших теоретиків з національного питання у визвольному русі України, творцем модерної української політичної концепції державності, яку підхопило наступне покоління борців за відродження України.

Під впливом новітніх європейських соціалістичних ідей та на ґрунті вітчизняних теоретичних надбань суспільно-політичної думки, М. Драгоманов створив нову політичну програму суспільної боротьби українства, яка за словами М. Грушевського, стала новою епохою в українському політичному житті, бо “витягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного соціального визволення” [2].

Ідеї М. Драгоманова підхопили в Україні численні прихильники, особливо, в студентському середовищі, які в подальшій своїй діяльності визначили обличчя історичного поступу України кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Царизм тим часом вдавався відверто до заборон українства своїми юридичними актами (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., або численних таємних циркулярів, таких як, приміром, заборона 1908 і 1914 рр. вживати назву “Україна” і похідних від неї слів – “український”

тощо), а міністр внутрішніх справ П. Столипін відверто висунув гасло: “Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, який у теперішнім часі зветься українським, що містить у собі ідею відродження старої України і устрою... на автономних національно-територіальних основах...” [3].

Тому не просто було українським діячам, і серед них Михайлові Драгоманову – піднімати у пресі питання про національну мову, історію, культуру і в такий спосіб підносити національну ідею.

Тим більше, що М. Драгоманов не просто підхопив естафету національно-культурного відродження від Товариства з’єднаних слов’ян і Кирило-Мефодіївського братства, Громад, а висунув цілу політичну програму. І ця програма була першою всеохоплюючою суспільно-теоретичною концепцією, на відміну від попередніх фрагментальних програм, яка була викладена вже не завуальовано, не підцензурною мовою, не в рукописах, а відкрито надрукована, щоправда, за кордоном, охоплювала як соціальні, так і політичні та національні проблеми. Це було знамените “Переднє слово” М. Драгоманова до свого першого видання Української збірки “Громада” в Женеві. Слід зазначити, що “Стара київська громада” доручила йому кошти і обіцяла співпрацю, хоча цих обіцянок вона не виконала. Втім “Громада” перетворилась невдовзі в орган радикального українського гуртка, до якого включились і молоді галицькі демократи – І. Франко, М. Павлик та інші.

Основні національно-ідейні положення цієї політичної програми, попри еволюційні переміни державницького драгоманівського світогляду, залишались упродовж цього часу його політично-громадської діяльності незмінними. Тут він відштовхувався, як і в інших своїх творах, від програм попередників, наголошував на національно-культурні утиски українського народу, взаємозв’язок соціальних і національних прагнень української людності, що об’єднувало її “в спілку поміж себе” [4]. Якщо в цій першій своїй програмі він чимало уваги приділяє модерному тоді соціалізму і радить українцям також “пристати до думок європейських”, то в пізніших політично-публіцистичних творах став приділяти більше уваги потребам національного життя.

Уже в першій своїй програмі М. Драгоманов зазначає про те, що в тодішніх історичних умовах підімперського життя українського народу здобути своєї держави він не може. І з прикрістю говорить про те, що “коли б українці перш усього вибились з-під чужих держав і заклали свою, вони стали б також, як і другі народи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди”. (Тут він має на увазі, що “своя держава” обороняє народ від чужоземного поневолення, впорядковує справи “на своїй землі по своїй волі”). Але, каже він далі, – “тільки ж того, що пропало, не вернеш”. Повстання українців проти двох імперій – Російської та Австро-Угорської – “для нас річ неможлива”.

Це був реальний прагматичний аналіз тодішніх історичних умов. Українцям при таких умовах “ліпше старатись розбавити усяку державну силу й прямувати до волі краюї й громадської вкупі з усіма іншими країнами і громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними (тобто, з ідеєю заложити свою національну державу – *авт.*), скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород...” [5]. Тобто, потрібно добитись “своєї волі громадської й краюї” в імперії, бо таку програму, він був упевнений в цьому, – підтримають й інші народи Росії, в тому числі й росіяни.

У своїх численних публіцистично-політичних творах 70 – 80-х рр. XIX ст. М. Драгоманов наголошував на тому, що українська історія з давніх часів, а особливо в епоху козаччини, витворила блискучі демократично-республіканські політичні інститути, що вона мала вільний стан землевласників – козацтво, демократично обрані установи та уряд, які знаходили підтримку в українській освіті, літературі, політичній думці. І це було в той час, коли майже в усій Європі панувала диктатура королівського правління, що тяжіла над військом, чиновництвом і культурою. В часи козацько-гетьманської держави XVII ст. та і у XVIII ст. Україна, твердить учений, була все ж тісніше пов’язана із Західною Європою, “йшла поряд з нею в своєму політичному і культурному розвитку” [6].

Але тодішнє українство, за думкою вченого, не могло без зовнішньої підтримки утримати вольності, опинившись між кількома агресивними імперіями. Згодом у пошуках союзників і протекторів, піддавшись Московському самодержавству, Україна потрапила під його тиск і “царська самоволя заїла вольності українські” [7], що призвело до відриву України від європейського поступу.

А постійний спротив українства національному гнобленню, жорстоко придушувався. Тому М. Драгоманов закликав боротися за свої національні цінності, зберігаючи власні духовні скарби, які за своїм рівнем аж ніяк не поступалися іншим народам на європейському континенті. В цьому сенсі він підхоплює ідею розвитку мови, освіти, духовної культури, яка набувала сили в Європі від часу німецького філософа Гердера і українських просвітителів кінця XVIII ст. і яка на початку XIX ст. набула широкого визнання в національно-визвольних програмах багатьох народів Європи, в тому числі й серед Кирило-Мефодіївського братства, як метод зміцнення національної свідомості широких верств українського населення, як метод формування української нації і зростання національної ідеї в суспільстві. У зв’язку із цим М. Драгоманов разом з іншими членами Київської громади (Є. Судовщиков, В. Антонович) піднімає питання шкільної освіти в Україні в російській пресі. Це відомі його статті: “Народні школи в Південно-Західному краї”, “Педагогічне значення малоруської мови” та ін. Статті викликали величезне невдоволення влади. Адже автор нищівно критикував політику зросійщення

українського народу, позиції тодішнього попечителя Київського навчального округу Ширинського-Шихматова, який заборонив українську читанку київських авторів тільки за те, що там використовувались такі слова як “козак”, “гетьман”, “рада” і т. п., що, на думку попечителя, потрібно було “забувати”.

М. Драгоманов твердив про необхідність користуватися рідною мовою саме в початкових класах, де в той час запроваджувалась російська чи старослов'янська мова. Він іронічно запитував обрусителів, які боялись використовувати в навчанні українську мову і твердили, що вона нічим не відрізняється від російської, що в такому випадку чому лякатись мови народу, яка веде, нібито, до сепаратизму політичного [8]. Захист української мови – основи національної культури – був одним із наріжних засад світоглядної національної концепції видатного українського громадського діяча.

Саме тому М. Драгоманов звертався до світової громадськості з протестом на Міжнародному літературному конгресі в Парижі проти заборони українського письменства царським урядом Емським указом. Він протестував проти того, що “проблема українства” збігалася “з необхідністю ліквідації рабства, встановлення політичних свобод, утвердження... пріоритету природжених (природних) прав людини”, як стверджує один із сучасних дослідників, акцентуючи на “космополітизмі” у світогляді ученого й “недооцінці української ідеї” [9], а більше тому, що йому пекла образа, що українців, представників великої нації, зневажають як неповноцінних, коли “людей підданого народу примушують говорити в школах, судах, а то й у бесідах мовою пануючого народу, а мову підданого, а також і звичаї його висміюють...” [10].

До того ж, у Російській імперії “царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство”, “деякі з росіян, неприхильники українського письменства й усякої особності та волі українців (а такі неприхильники є й серед українців з роду) виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю... кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то ліпше коли українська мова вимре” [11]. Але цим вони позбавляють багатомільйонний український народ можливості отримати сучасну освіту, що призвело б до того, що український народ був би відкинутий від світового поступу. Саме через це, каже Драгоманов, він “уважав себе обов'язаним кричати проти такої заборони й перед українцями, й перед росіянами, й перед усім освіченим миром в дописах і книжках італьянських, англійських, французьких і т. ін., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах у Парижі й у Відні...” [12].

Значний внесок зробив М. Драгоманов і у виборюванні прав української літератури, що формувала не лише естетичні та духовні риси суспільства, але й політичну культуру його. В середовищі українських громад 60-х рр.

виділялось два напрямки: один із них прагнув створити нову українську літературу, яка б базувалась на високоморальних цінностях. Для цього, на думку таких теоретиків, було потрібно залучати до літературного процесу високоосвічену українську еліту, що формувалась із дворянства. Інший напрямок репрезентувала група інтелігенції – їх називали “хлопоманами”, вважав, що потрібно створювати нову українську літературу, базуючись на пізнанні селянства, бо це приведе до зміцнення національних традицій і національної культури [13]. Саме цей другий напрямок більше підтримував М. Драгоманов.

Він вважав, що українське селянство є основою нації, “готовий і безспорно національний елемент”, тому він може служити джерелом живої і самобутньої літератури. І саме така література зможе вирвати Україну з тенет провінціалізму.

Водночас М. Драгоманов вважав, що в Україні потрібно вивчати і мову та літературу російську, літературу “думаючої Росії”. Більше чверті століття вчений твердив у своїх численних історичних та літературно-публіцистичних статтях про важливість вивчення прогресивної російської літератури, яка має широкі демократичні погляди з опертям на народну мову, традицію, тверезі оцінки. Він був переконаний в тому, що це допоможе українській освіченій суспільності перебороти провінційність і побутовізм та знайти власні дороги самостійного розвитку. Але передусім, на його думку, потрібно вивчати і знати свій народ, свою культуру, уміти поважати себе. Розвиваючи літературу для широких селянських верств, він гадав, літератори будуть поширювати передові морально-етичні цінності, які будуть піднімати політичну та національну культуру українців і витворювати високоцивілізовану націю.

Саме тому він постійно закликав російських революційних діячів звертати увагу на мову народу, серед якого вони працюють і який кличуть до боротьби: “Радикал, котрий на Україні не признає українства, есть недодумавшийся радикал, так само, як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл” [14].

Водночас, обстоюючи розвиток української літератури з орієнтацією на демократичні цінності російської, М. Драгоманов чітко розмежовував Росію демократичну і Росію самодержавно-кріпосницьку, “москалів” і “Москву”. В одному із листів до відомого діяча громадського демократичного руху в Галичині В. Навроцького він писав: “Ми, як голота, і Москви не тікаємо, чуючи там і під царем (а ми його, дасть Бог, і спихнемо) голоту ж...” [15].

Справді це вказувало на те, що в українській суспільній думці, зокрема, у розвитку української ідеї, був відсутній шовінізм і анексіонізм, що стало визначальною рисою і українського суспільно-політичного руху. Толерантність і повага до інших народів та їхніх культурних традицій, розуміння їхніх досягнень й твереза оцінка їхніх прагнень завжди залишалися визначальною рисою суспільно-політичної думки кращих

представників українського національного руху, особливо драгоманівського світогляду. Саме він привніс цей струмінь поваги й уваги до культур інших народів не тільки в Російській імперії, а й у Європі.

Він розумів, що в новітній час історії українцям потрібно розгортати масовий народний рух, який базувався б на республікансько-демократичних засадах і який би увійшов “в окремі стосунки з європейською наукою, письменством і політикою”. Тому українська мова мала стати “інструментом для провладу в наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обспурантизму), як це часто бачимо в писаннях українських національників або всесвітніх ретроградів-назадників, котрі підшиваються під українське національство” [16].

Видатний учений і теоретик визвольної боротьби був переконаний, що найбільшим ворогом українців є низька освіченість їх, або й просто неосвіченість, яка, як він образно визначив, “заїдає наше письменство гірше всякої цензури” [17].

Саме через те М Драгоманов усе своє життя закликав молодь та інтелігенцію України учитися, переймати досвід інших цивілізованих народів, на свій кошт створював бібліотеки у Львові, Відні, Софії, де жили і вчилися молоді українці, допомагав засновувати українські видання. Це і “Громада”, і “Громадський друг”, і “Життя і Слово”, і “Народ” та інші в Женеві і в Галичині, де розгортався широкий національний і політичний рух населення, на чолі з І. Франком, М. Павликом, С. Даниловичем та іншими прихильниками М. Драгоманова.

Як історик-дослідник він достеменно знав, що економічна слабкість української освіченої еліти, знесиленої столітніми обрусіннями і утисками економічного колоніального гніту є причиною і її політичної слабкості. В часи нової імперії, коли Українська Гетьманська держава інкорпоровалась до складу Росії, її різнонаціональна еліта “змоделювалась по приміру панства російського” й була по своїй мові і культурі неукраїнською. Вже тоді демократичні ідеї і європеїство “приходило в Україну через столиці, Петербург і Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі” [18]. Визвольний український рух в ті часи міг опиратися лише на неосвічене селянство, на відміну від Європи, де національні рухи опиралися на освічене в основному міське населення.

А українські міста, зросійщені й колонізовані російським чиновництвом, купецтвом і промисловцями, не могли відігравати значної ролі у відродженні української культури чи власного політичного життя, як це було в європейських країнах.

Українська мова жила тільки в середовищі неосвіченого селянства, демократичні традиції якого (приватне землеволодіння, обрання своїх управлінців, суддів тощо) також були знищені. Таке селянство, на думку М. Драгоманова, не могло витворити нової суспільної ідеології.

І він упродовж усієї своєї громадської діяльності закликав українських освічених людей – інтелігенцію – створювати в містах українські організації, які б піклувалися українською освітою, поширювали прогресивні надбання інших народів, якими жила Європа. І закликав із цією справою “поспішатись”, бо народ, який не має своєї національної освіти, ідеї, культури може стати знаряддям боротьби за чужу освіту, ідею, державу. І тоді вже буде пізно дбати про своє державницьке життя. Адже денационалізація українця у війську чи на заводах не тільки виводить його із середовища рідної суспільної культури, але й залишає поза панівною культурою, виробляє зневажливе ставлення до свого народу, його історії й культури, позбавляє традиційних, моральних і духовних цінностей.

Сучасна йому українська інтелігенція, вважав М. Драгоманов, не мусить залишати свій народ, “не йти з України”, а повинна “упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий тепер при нинішніх порядках не звернеться в неї ні звідки”.

Йому було не байдуже, чим, якою наукою наповнити національну за формою освіту – всупереч декотрим українським своїм опонентам, зокрема, в Галичині, які заявляли, що вони прагнуть лише до “заховане” української “національної індивідуальності”, через те не можуть витратити “багато сили й часу на інші борби” [19].

Драгоманов, як пізніше говорив І. Франко, “за вуха” тягнув українців до передових ідей, зокрема, соціалістичних і демократичних, якими жила Європа. З іншого боку він гостро викривав політику російського самодержавства щодо нищення здобутків українського народу в політично-громадському і культурному житті. І не лише в своїх публіцистичних виступах, а й на міжнародній арені.

У травні 1878 р. на Міжнародному літературному конгресі у Парижі була поширена його брошура про заборону Емським указом української літератури. Указ був таємний, його офіційно не публікували й не оголошували. Він був розісланий як циркуляр, підписаний начальником управління у справі преси Григор’євим. І цю глибоку мовчанку М. Драгоманов порушив. Він передав свою брошуру-протест голові конгресу – відомому французькому письменнику Віктору Гюго з листом, у якому писав, що “справа, яку я захищаю і для якої смію просити Вашої допомоги, є справою волі і демократії” [20].

Проте, боротьба за вільний розвиток української мови, освіти, літератури, культури поєднувались у М. Драгоманова з боротьбою за політичні переміни великої Російської імперії – імперії “будочників і казнокрадців”. Знищити самодержавно-кріпосницьку систему в Росії можна було тільки з допомогою нових суспільних ідей, які вже виробила Європа. І М. Драгоманов висуває нову політичну концепцію для демократичного

перетворення царської Росії, – цієї “потворно великої імперії” – в сучасну цивілізовану державу. “Єдиний шлях, єдина умова скільки-небудь раціонального напрямку політичного і соціального життя є федералізм” [21], – стверджує він. Для майбутності українців він також вважав найліпшим шлях федеративного єднання з російським та іншими народами: “Не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії...” [22] – заявляє він.

Цей шлях досягнення відродження українства і справді для епохи ХІХ ст. був єдино реальним. Тому, борючись усе своє життя за те, щоб розгорнути в Україні могутній визвольний рух, він вважав першочерговою необхідністю відроджувати національні духовні засади як інструмент впровадження у суспільну свідомість новітніх суспільних ідей.

Отже, шлях розвитку національної ідеї, за М. Драгомановим, мав би призвести українство до національного відродження в союзі з іншими народами царсько-самодержавної Росії у формі саме федеративного влаштування. Бо й справді, в ту епоху, коли діяв М. Драгоманов, історичні обставини не могли створити умов для творення незалежної суверенної держави. Згодом він писав: “От і я, коли “нападав” на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в особну від Росії державу. Тільки ж я, власне, навіть і на цей сепаратизм ніколи не “нападав” принципіально, бо не можу мати проти нього нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація чи плем’я має право на осібну державу, але навіть і всяке село. Єсть же й досі поміж Італії республіка С. Маріна... то чому не то Україні, а навіть Миргороду і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставати на своєму?!” [23] “Схотіли і малу силу...” Чи це були історичні реалії ХІХ ст.? Звичайно – ні. Тому М. Драгоманов про цей сепаратизм і не говорив, а говорив про інше – федерацію, умови якої можна було б виборювати.

У цих поглядах М. Драгоманов, як прагматичний політик не помилявся, як вважав проте відомий дослідник Іван Лисяк-Рудницький, звинувачуючи вченого в “нехоті до державності як такої”, в недооцінці “значення національної держави”.

Відстоюючи національну ідею як єдиний шлях самоствердження й відродження сили української нації, М. Драгоманов, як відомо, не апологетизував її, справедливо вважаючи, “що національна ідея сама по собі не є ліками на всі лиха громадські” [24] і часто боровся з тими, хто переоцінював “вартість національності в історії й житті” [25].

Цей бік діяльності М. Драгоманова складає окрему велику сторінку в історії суспільного життя України II пол. ХІХ ст.

В політичних листах до земляків-українців та друкованих статтях останніх років життя М. Драгоманов наполягав на тому, що головне в житті

все ж є “поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб...” за допомогою якого можна служити “добробуту й просвіті нашого народу” [26]. Але ж без “ґрунту”, де відбуваються історичні дієства – немає й поступу. Ці дві категорії не існують окремо, вони злиті в єдність одного і того ж процесу. І тут нам видаються штучними подекуди категоричні відокремлення цих елементів єдиного процесу, до їх вдається вчений. Адже й сам М. Драгоманов стверджує тут же, що цей поступ служить “добробиту й просвіті нашого народу, а вкупі з ним і його національності” [27].

І хоча така нелогічна штучність у твердженнях М. Драгоманова й проскакувала час від часу в його численних полемічних виступах, все ж, його думка, його слова піднімали в суспільній свідомості українців національну ідею на вищий політичний рівень, відкидали вульгалізаторський схематизм, лакейський селей й холуйську запобігливість й допомагали шукати тих шляхів суспільного буття, які вели до посилення національного духовного й державницького життя українського народу. Наприкінці ХІХ ст. і в початку ХХ ст. ці ідеї М. Драгоманова сформували і вивели на політичну арену суспільно-політичного життя України нове покоління молоді української інтелігенції, яка міцно ставала на позиції розвитку національної ідеї українського народу як в духовному, так і в політичному аспекті в житті.

-
- Гердер Й. Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1997. – С. 234 – 236.
- Грушевський Михайло. Місія Драгоманова // Україна, 1926, ч. 2 – 3. – С. 3.
3. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи. – Відень, 1917. – С. 85.
4. Драгоманов М. П. Вибрані твори. Т. І. – С. 98.
Там само. – С. 111 – 112, 141.
6. Драгоманов М. П. Пропаший час // М. П. Драгоманов. Вибране. – К., 1991. – С. 571.
Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. І. – С. 439.
С-Петербургские Ведомости. – 1866, – № 93. – С. 1.
9. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. – К., 1991. – С. 17.
10. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 318.
11. Драгоманов М. П. Чудацькі думки... – С. 330.
12. Там само. – С. 332.
С-Петербургские Ведомости. 1866 – № 93. – С. 2.
14. Драгоманов Австро-руські спомини. – С. 218.
Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // ЛНВ, 1923. – Кн. 3. – С. 257 – 258.

16. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 332.
17. Там само. – С. 403.
Лист на Наддніпрянську Україну. 1983 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – С. 428 – 482.
Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. – К., 1964. – С. 96.
20. Там само. – С. 97.
Драгоманов М. Собрание политических сочинений.– Париж, 1906. Т. 1. – С. 126.
22. Листи на Наддніпрянську Україну. 1983 р. // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – С. 472.
23. Там само. – С. 471.
24. Драгоманов М. Чудацькі думки... – С. 338.
25. Там само. – С. 340.
26. Там само. – С. 367.
27. Там само. – С. 367.

Володимир Борисенко
(м. Київ)

ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА НА ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ І МОСКОВЩИНИ

Розглядаються погляди М. П. Драгоманова на характер відносин між Україною і Московщиною, викладені ним у праці “Україна і Москва в історичних взаєминах” (Львів, 1937).

Рассматриваются взгляды М. П. Драгоманова на характер отношений между Украиной и Московией, изложенные им в работе “Україна і Москва в історичних взаєминах” (Львов, 1937).

На початок 80-х років ХІХ ст. стали цілком очевидними результати двохсотлітньої русифікації українського народу. Через різноманітні, переважно насильницькі, методи російському уряду вдалося прищепити значній частині українців на підросійській Україні почуття нездатності до власного державотворення, меншовартості в порівнянні з росіянами, зневаги до власної культури, історії, мови. Фактично, український народ був поставлений на грань зникнення як окрема національна спільнота.

На таке загрозливе для України становище пильну увагу звернув М. П. Драгоманов, що мав можливість вільно висловлювати на папері власні думки. Оцінивши ситуацію, український мислитель вирішив звернутися до тієї здеукраїнізованої інтелігенції України, що почала сліпо вірити в месіанську роль росіян серед усього слов'янського світу. Такі настрої